

5. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. Режим доступу:<http://old.niss.gov.ua/Monitor/Monitor22/01.htm>.

6. Гришин Н.В. Избирательная система как институт артикуляции политических интересов общества. // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2013. – № 2. – С. 42–49.

7. Газета Пульс. В Молдавии предложили отменить порог явки на выборах Режим доступу:<http://www.puls.md/ru/content/ 7.12.2013>.

8. РИА Новости.16 січня 2013 г. Возвращение порога явки на региональных выборах реально .

9. Центр Мониторинга Демократических Процессов «Кворум» Франция: анализ избирательного законодательства в контексте соблюдения общедемократических стандартов и прав человека URL: <http://www. cmdp-kvorum.org/democratic-process/62>(дата обращения 7.12.2013).

10. Журнал Naviny. Выборы в парламент в Литве признаны состоявшимися 14.10.2012.Режим доступу: <http://n1.by/news/2012/10/14/445443.html>.

11. Інформаційно-аналітичний портал «inpress.ua». Режим доступу: <http://inpress.ua/ru/politics/19663-politmaydan-porog-yavki-pa-vyborakh-mirovoy-opyt-i-ukraina>

Хилько Марія

Громадянська культура та її виховання: матеріали, концепція у науковому доробку Сергія Рябова, їх використання на сучасному етапі розвитку

Події останніх років показали, що громадянська свідомість присутня у частини громадян. На жаль, вона не розповсюджена на все суспільство. На Євромайдан в різних містах України вийшли ті люди, які усвідомлювали своє право на виявлення своїх думок щодо майбутнього розвитку держави. Події, які сталися після цього, надто антиконституційні (ба антигуманні) дії колишнього президента, показали, наскільки в кризовій ситуації знаходилося наше суспільство. Демократичні свободи громадянського волевиявлення існували формально, але виявилось, що суспільству ще потрібно їх вибороти. Надто мала частка суспільства знала, які права впливати на

діяльність держави має людина в демократичному суспільстві. Більшість жила радянськими стандартами.

Революція Гідності свідчить про прагнення української нації жити в демократичному суспільстві європейського зразка. Але було б наївно вважати, що перетворення відбулися раз і остаточно. Перед українцями все ще стоїть завдання формування демократичного суспільства, і ці перетворення повинні відбуватися з рівня кожного громадянина, адже, як слушно каже Сергій Рябов, «демократія починається не з урядів, а з самих людей» [4 с. 9]. Коли поштовх даний, потрібно його підтримувати й розвивати. Крім того, громадянське суспільство повинно відтворюватися для власного виживання. Для цього слугує громадянська освіта.

Сергій Кисельов зазначає, що «літератури, що висвітлює проблеми громадянської освіти в Україні, не так уже й багато» [1 с. 1]. Дефіцит навчального матеріалу помітний. На цьому неораному полі активно працює Інститут громадянської освіти НаУКМА, і зокрема його засновник – Сергій Геннадійович Рябов. Інститутом 2004 року була розроблена концепція політичної освіти в Україні [2]. Сам Сергій Рябов брав участь у написанні «Короткого політологічного словника» – однієї із перших ініціатив громадянської освіти незалежної України [3]. Крім того, ним були написані навчальні посібники «Основи теорії політики» [6] (у співавторстві з М. В. Томенко) і «Політологічна теорія держави» [5]. Також науковець написав низку наукових статей, присвячених проблемі громадянської освіти, зокрема «Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства» [4]. Науковий спадок Рябова як основу у своїх дослідженнях використовують українські вчені.

Метою нашої праці є дослідження поглядів українського вченого щодо громадянської і політичної культури, а також шляхів її виховання через громадянську освіту. Ми

провели аналіз його наукового доробку, зокрема основних його праць, що стосуються громадянської культури і освіти. У висновках буде зазначена можливість використання наукової спадщини Рябова в сучасній Україні, особливо в якості навчального матеріалу для студентства й дорослих.

Українське суспільство є суспільством перехідного типу, тобто радянський спадок досі відчутний. Велика частина громадян досі не знає, що таке демократичні цінності, ще більше не знають, як ними користуватися. Навчальні програми в школі щодо громадської освіти ми вважаємо неприйнятними, адже наші шкільні роки практично не дали нам ніяких знань з громадської культури. І раніше Рябов відзначав, що «їх (навчальних матеріалів – М.Х.) концептуальний рівень є незадовільним» [4 с. 2].

Спершу, розглянемо, що саме Рябов розуміє під поняттями «громадянська культура», «громадянське суспільство», «політична культура» і «громадянське виховання».

«Громадянське суспільство – поняття, що вживається для позначення сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, сфери життєдіяльності громади й окремих індивідів, що є цивільною, не казенною, приватною, перебуває поза впливу держави, її директивного регулювання й регламентації. Його існування втілюється у приватному житті громадян, у функціонуванні вільного ринку, у безперешкодному поширенні духовних, релігійних, моральних, національних тощо цінностей, у добровільно сформованих асоціаціях та організаціях громадян, в усій множині вільно здійснюваних ними міжособових зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо)» [2].

Громадянська культура (культура громадянства) «полягає у здійсненні громадянського єства людини, у повнокровному його втіленні, реалізації» [6 с. 200]. Однією із ознак громадянської культури є законслухняність, що

втілюється у свідомому дотриманні суспільних законів, повазі до прав інших людей, визнанні суспільних авторитетів. Іншою ознакою є лояльність, яка виражається у шанобливому й доброзичливому ставленні до державних законів, чинного уряду, установленної влади. Лояльність також позначається в здатності людини до самообмеження («свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої»). Таким чином, один із рівнів громадянської культури – це правосвідомість людини.

При тому сліпого дотримання законів недостатньо, щоб бути громадянином, адже Рябов часто застосовує слова «громадянське суспільство» для позначення саме демократичного суспільства. Вчений пропонує розрізняти різні громадянські суспільства за рівнем «відстояння особи від держави» [5 с. 202], види яких корелюють з класифікацією політичних режимів.

Тоталітарний режим немає нічого спільного з демократичними цінностями, адже в такому суспільстві панує атмосфера свавілля, всюдозволеності, авторитет вождя і його волі, незахищеності від примх владної верхівки. Цікаво, що Рябов, схоже, підтримує думку за відомим висловом графа Жозе де Местра «Кожен народ має таку владу, на яку заслуговує», адже каже «Культура тоталітаризму – це добровільна відмова від демократії» [5 с. 203]. Тут ще раз звернемо увагу на те, що вчений необхідною умовою існування демократії вважає демократичну налаштованість суспільства.

Те ж стосується й авторитарного режиму, хоча вчений говорить про роль, яку може такий режим зіграти при переході від тоталітарного до демократичного режиму. В авторитарному суспільстві панує жорсткий, суворий закон, дотримання якого є обов'язковим і не може мати ніяких заперечень. Роль авторитаризму при переході полягатиме в привчанні дотримання законів, лояльному до них ставленні [5 с. 204].

Демократичні цінності визначають можливість впливати на державне життя, свободу волевиявлення. Отже, «ознаками громадянської культури демократичного типу є законслухняне, лояльне і разом з тим вимогливе і критичне ставлення до інституцій влади та їхніх настанов, цінування особистості своїх інтересів і позицій та здатність їх захищати і здійснювати» [5 с. 204].

До поняття громадянської культури, як громадянську чесноту, Рябов додає патріотизм, який визначається позаполітичною, безумовною любов'ю до вітчизни, незалежно від того, який у ній зараз уряд, держава чи влада.

Частиною громадянської культури, яка визначає характер, спосіб, у який проводиться боротьба за особисті інтереси, який зміст вона має, є політична культура. Звернення до політики виникає з усвідомлення відмінності власних інтересів від інтересів інших. На цьому ґрунті проходить диференціація суспільства на класи чи інші угруповання за інтересами. На відміну від тоталітарного суспільства, де інтереси однієї групи беззаперечно й одноосібно панують над інтересами інших, у демократичному суспільстві в політичній боротьбі відбувається узгодження різних інтересів. Рябов неодноразово наголошує на важливості толерантного ставлення до інших та їх інтересів, вмінні досягати компромісів. Боротьба інтересів без поступок призводить або до програшу обох сторін, або до насильницької перемоги, яка, насправді, принесе лише тимчасову вигоду.

Виховання громадянської культури потребує обґрунтування її важливості. Для багатьох є незрозумілим, навіщо їм потрібні демократичні цінності. Партійне виховання в Радянському союзі обґрунтування доцільності такого політичного і суспільного устрою тут і зараз замінювало казками про комуністичне майбутнє. Його відголоски впливають на суспільну думку й досі. Наприклад, батьки, народженні й виховані в СРСР, можуть

переносити на своїх дітей незадоволеність посткомуністичними перетвореннями 90-х років. У такому разі є зрозумілим, що в якості частини громадянської освіти потрібно давати широке обґрунтування важливості й користі демократичних цінностей для кожної людини.

Як казав Аристотель, людина – це створіння політичне. У суспільному житті, вираженому в співіснуванні розрізнених інтересів, неможливо уникнути політики. «Політика є засобом збереження єдності й цілісності розшарованого суспільства, її зміст має полягати не в подоланні розшарованості, не в домаганні примарної однорідності, одноманітності суспільства, а саме в узгодженні вирізне них його фрагментів, у “зчепленні” їх в органічну цілісність» [6 с. 70].

На жаль, у суспільстві досі живе очікування «хорошої влади», яка проведе демократичні перетворення власноруч. Сутнісно нічого не зміниться, якщо попереднє речення ми перепишемо так: у суспільстві досі живе очікування сильного вождя, який поведе народ до комуністичного майбутнього. Так само, громадянська освіта в школах не далеко пішла від колишнього патріотичного виховання, що ми відчули на власному досвіді шкільних років. Відбулась підмінна понять замість зміни сутності: «демократія» замість «комунізму», «Захід» замість «Леніна». Для школяра, майбутнього громадянина, така еkleктика є відштовхуючою. Результатом цього може стати розвиток відрази до політики, неосвічений абсентеїзм. Рябов відзначав «невизначеність статусу й місця дисципліни у структурі освітнього процесу, еkleктичність її змісту й концептуальну некоректність, недостатньо напрацьовані відповідні методи викладання, брак навчальних програм та посібників, недостатнє залучення сучасних інформаційних технологій у процес навчання, необхідність підвищення кваліфікації викладачів» [4 с. 2].

Розглянемо ж, як Рябов визначав завдання громадянської освіти й відповідні засоби її впровадження.

«Громадянська освіта... у демократичному (а надто в перехідному до демократичного) суспільстві має полягати у культивуванні вартостей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння особистості захищати власні права від зазіхань на них з боку інших людей чи то влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставленні людей до уряду й виданих ним постанов і рішень, мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя» [4 с. 3].

Наслідком громадянської освіти Рябов вважає формування особистості, яку характеризують наступні риси [4 с. 4]:

- відчуття власної гідності, шанування прав людини, вміння їх захищати;
- вміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади;
- відданість демократичним цінностям;
- політична освіченість, компетентність;
- знання, визнання і дотримання законів;
- толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів;
- участь у спільних справах.

Завдання громадянської освіти прямо впливають із ідеалу громадянина, охарактеризованого вище. Громадянська освіта у перехідному до демократичного суспільстві повинна відповідати наступним вимогам [4 с. 5-8]:

- вона не повинна перетворюватися на знаряддя політичної боротьби;

- повинна бути спрямована не лише на надання інформації, а на формування нової системи громадянських цінностей;
- прихильність до нової системи цінностей повинна формуватися не шляхом примусу, а внаслідок особистої прихильності;
- з цього випливає завдання «прищеплювати» любов до демократії;
- громадянська освіта повинна враховувати суперечності у ставленні до наріжних цінностей демократії, а надто суперечливе ставлення членів перехідного суспільства до свободи;
- потрібно усунути уявлення про антагонізм між законом і правом і показати, що перший є відбиттям, а не обмеженням останнього;
- формування свідомої законослухняності, яка полягає у самообмеженні заради суспільного порядку;
- належить розставити акценти у співвідношенні суспільного порядку, ладу, законів, з одного боку, та влади, з іншого;
- збільшення кількості осіб з високою відповідальністю як відповідності дій окремих індивідів інтересам громади;
- формування і стимулювання політичної активності, як готовності, умотивованості і вмінні людей самостійно діяти для захисту й задоволення власних інтересів, впливу на ухвалюванні суспільні рішення;
- змінна ставлення до влади, що полягає у її розумінні як репрезентативної сили, а не як засобу пригноблення;
- формування розуміння толерантності як терплячого ставлення особистості як до інших, так і до себе.

Певно, найважливішим аспектом громадянської освіти у перехідному суспільстві, який стосується кожного із наведених завдань, є зміна парадигми сприйняття кожного із елементів громадянськості. Рябов розглядає цю проблему стосовно кожного із завдань. Він описує хибне

розуміння, що існує із комуністичної спадщини. Показує відмінність ліберально-демократичного розуміння. І наводить способи виходу із проблеми через громадянську освіту. Наприклад, «будучи альтернативою тоталітарному конформізму і уніформізму, толерантність є запереченням властивої традиційному суспільству ментальної парадигми “ми – вони”, постає “цементуючим” началом солідарності іншого порівняно з традиційним типом – громадянського, заснованого на усвідомленні і цінуванні індивідуалізму і автономії... Формування демократичної культури толерантності передбачає як помилкового ототожнення толерантності з терпимістю і байдужістю до антисоціальних і аморальних проявів» [4 с. 8].

Частиною громадянської культури, як ми зазначили вище, є політична культура. Проблемою політичної освіти також займався український вчений. У той час, як громадянська освіта в першу чергу спрямована до молодого покоління, «політична освіта має стосуватися всіх верств населення, в тому числі, пересічних громадян, політичних діячів, державних службовців, бути спрямованою на всі покоління громадян, охоплювати учнів, батьків, вчителів» [2].

Тепер прийшла черга визначити, якими є засоби й умови доброї громадянської і політичної освіти на думку Сергія Рябова. Ми вже торкалися, певно, найголовнішої умови – громадянська освіта повинна бути поза політикою, політичною пропагандою. Недотримання цього принципу було найбільшою вадою громадянської освіти в Радянському союзі, яке точніше назвати партійним вихованням.

Рябов відзначає, що в ситуації недостатньої громадянської освіти в навчальних закладах, роль основного її агента можуть взяти на себе публіцистика і політичні партії, які не можуть гарантувати (й не повинні) неупередженість громадянської освіти. «Навчальним закладам належить чи не найважливіша роль у

впроваджені громадянської освіти, адже формування громадянськості через освітню мережу надає цьому процесу систематичності, цілеспрямованості, методичної виваженості, дозволяє ефективно мобілізувати потрібні ресурси» [4 у примітці на с. 3].

Для ефективної громадянської освіти, як вважає вчений, потрібно змінити філософію освіти взагалі: перейти від нормативної моделі навчання (завчання матеріалу) до відкритої, розвиваючої моделі, де головним завданням є розвиток навичок мислення. Для цього потрібно почати ставитися до учня не як до об'єкта навчання, а як до його суб'єкта, який, як і вчитель, приймає в нього повноцінну участь. Потрібно органічно поєднувати індивідуальну і групову роботу, лекційні й інтерактивні методи, залучати юнацтво до участі у дослідницьких проєктах, конференціях, публічних обговореннях. Шкільне самоврядування може привити й закріпити практичні навички. Треба навчати молодь використовувати «простір і ресурси для самостійного розв'язання проблем їхнього повсякденного життя» [4 с. 9].

Пропоновані Рябовим методики тісно пов'язані з його власним досвідом. Він брав участь у розробці «Короткого політологічного словника», Концепції політичної освіти в Україні, написав навчальні посібники «Основи теорії політики», «Політологічна теорія держави», частину яких присвятив проблемі громадянського суспільства. Його виклад матеріалу характеризується послідовністю і зрозумілістю. Він подає історичні уявлення і факти історичного процесу, що дає зрозуміти важливість і призначення матеріалу, що викладається. Також він пояснює як ці знання можуть згодитися молодому науковцю і громадянину. Теорія держави і політики Рябова просякнута демократичним, громадянським розумінням їхнього призначення. Отже, його навчальні посібники є корисним джерелом інформації для студента і добрим виховним матеріалом для молодого громадянина.

Демократія і демократичні цінності не були порожнім звуком для Сергія Рябова, у їхньому дусі він розуміє громадянськість і громадянську культуру. Свою задачу, вочевидь, він бачив у вихованні молодого покоління незалежної України, при тому він добре усвідомлював опір, що будуть чинити суспільні реакційні сили, в тому числі відголоски радянського менталітету. Вчений писав навчальні матеріали, розробляв концепцію громадянської освіти так, щоб вона була зрозумілою в перехідному суспільстві. Зрозуміло, що формування демократичного суспільства в нашій державі ще не завершено, тому дуже важливі добрі навчальні матеріали, а особливо розуміння напрямку подальшого руху.

Нещодавно Сергій Кисельов висловив побоювання, що нова система вищої освіти дає більше простору для політичної пропаганди, адже із навчальних планів вишів забираються обов'язкові соціологія і політологія. При тому впроваджуються широкі програми громадянської освіти в початковій і середній школах [1 с. 1]. Але ж громадянська і політична освіта повинна проводитися на всіх рівнях, для всіх верств населення. Це є завданням виживання і стійкості демократичного громадянського суспільства, адже йому потрібно самовідтворюватися.

Проведена робота дає нам змогу зробити висновок про те, що потрібно прислухатися до думок Сергія Рябова про важливість громадянської освіти і шляхи її впровадження та «дістати з архівів» його праці, щоб із деяким доопрацюванням, можливо, незначним осучасненням їх ширше використовувати, або на їх основі розробляти нові матеріали.

Список використаної літератури

1. Кисельов С.О. Громадянська освіта чи політологічна просвіта? [Електронне джерело] / С. О. Кисельов // Наукові записки НаУКМА. – 2015. – Т. 173 : Політичні науки. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/8833>.

2. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку: концепція політичної освіти в Україні [Електронне джерело] / О.П. Дем'янчук, І.В. Жадан, Ю.Г. Кальниш, І.О. Когут, С.Г. Рябов, Б.Ф. Сагалаков // Лабораторія законодавчих ініціатив. – 2005. – Режим доступу: <http://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>.

3. Рябов С. Г. Короткий політологічний словник / С. Г. Рябов, З. І. Тимошенко. – К: РОВО "Укрвузполіграф", 1991. – 95 с.

4. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства [Електронне джерело] / С. Г. Рябов // Наукові записки НаУКМА. – 2004. – Т. 31: Політичні науки. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8120/Riabov_Osoblyvosti.pdf.

5. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К.: Тандем, 1996. – 240 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

6. Рябов С. Г., Томенко М. В. Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К.: Тандем, 1996. – 192 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

Гринь Анастасія

Концепти громадянської освіти у творчості С.Г.Рябова

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні спостерігається значна політична некомпетентність та апатія громадян до суспільних справ, тому все більше науковців та політиків звертають свою увагу на необхідність впровадження повномасштабної програми громадянської освіти в Україні. Незважаючи на те, що перші програми та курси уже були запуснені (У 2000 р. Президією Академії педагогічних наук України було схвалено основні положення «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української